

Beşir Fuad ve Gerçekçilik*

Yrd. Doç. Dr. Nuray Küçükler Kuşcu
İstanbul Üniversitesi Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
nurayk@istanbul.edu.tr

Öz

Beşir Fuad Türk edebiyatı için önemli bir düşünür ve yazardır. Bir aydın olarak çağdaşlarından farklı bir düşünce dünyası vardır. Beşir Fuad'ın çağdaşlarından farklı olan fikir dünyasını oluşturan felsefi ve bilimsel etmenler onun bir akım olarak gerçekçiliği benimsemesinde belirleyici olmuştur. O, kurgusal bir eser kaleme almamıştır. Ancak kuramsal ve biyografik eserleriyle gerçekçiliği tartışmaya açmıştır. Bu çalışmanın amacı Beşir Fuad'ın yazınsal gerçekçiliğe yaklaşımını ortaya koymaktır. Bu amaçla yazarın makaleleri, mektupları ve Victor Hugo başlıklı biyografik eseri incelenmiştir. Beşir Fuad eserlerinde gerçekçilik akımını savunmuş; bu akımın bilimsel ve felsefi temellerini tanıtmıştır. Romantizm eleştirisi yapmış; yazınsal gerçekçiliğin tarihini ve yöntemini ortaya koymuştur. Sonuç olarak, gerçekçiliğin Türk edebiyatında tanınıp gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Beşir Fuad, gerçekçilik, Türk edebiyatı.

Beşir Fuad and Realism

Abstract

Beşir Fuad is an important intellectual and writer in Turkish literature history. He had different intellectual background from his contemporaries. The philosophical and scientific factors that constitute his intellectual background let him to defend realism. Beşir Fuad did not write any fictional work. He wrote theoretical and biographical works. These works are the initiator of realism-romantism debates in Turkish literature. The aim of this essay is to explore Beşir Fuad's approaches to literary realism. For this purpose, the articles and letters of Beşir Fuad and his biographical book named Victor Hugo are examined. Beşir Fuad defended literary realism, introduced the scientific and philosophical background of this movement, criticized romantism and introduced the historical background and methods of realism in his works. As a result, he has made important contributions to the recognition of realism in Turkish literature.

Keywords: Beşir Fuad, realism, Turkish literature.

* Bu makale, Prof. Dr. Emel Kefeli danışmanlığında tamamlanan *Tanzimat'tan Servet-i Fünun'a Türk Romanında Gerçekçilik Anlayışları* başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Beşir Fuad dönemi için önemli bir aydındır ve çağdaşlarından farklı bir düşünce yapısına, bilgi temeline sahiptir. Beşir Fuad'ın çağdaşlarından farklı olan düşünsel dünyasını Berna Fildiş şöyle dile getirir:

“Beşir Fuad (1852?-1887), pek çok alana yayılmış bilgi birikimi ve bu birikimden beslenerek pozitif bilimler ve edebiyat alanında dile getirdiği düşünceleri ile yaşadığı dönem Osmanlı fikir atmosferinde farklı duran, farklı addedilmiş bir Osmanlı aydınıdır. Söz konusu farklılık; benimsediği Batılı değerlerin içeriğiyle ilgili olduğu kadar, üzerine fikir yürüttüğü tüm konularda bu değerlerin temel referans olarak varlığını koruması ile de ilgilidir. Dolayısıyla Fuad'ı Osmanlı ilk aydın kuşağından ve çağdaşlarından ayıran, içeriye aktardığı fikirlerin yeniliği ve bu fikirleri ilgi alanlarının tamamına yayarak kendi içerisinde tutarlı bir söyleme dönüştürmesidir.” (2017: 565)

Beşir Fuad'ın düşünce dünyasını oluşturan felsefi ve bilimsel etmenler onun bir akım olarak gerçekçiliği benimsemesinde belirleyicidir. O, kuramsal ve biyografik eserlerinde bir akım olarak gerçekçiliği tartışmaya açarak gerçekçiliğin Türk edebiyatında tanınmasını sağlayan isimdir.

Bu bağlamda Beşir Fuad, Türk romanında gerçekçiliğin yönetsel bir bakış kazanmasında önemli bir dönüm noktasıdır. Onun 1885 tarihli “Victor Hugo” adını taşıyan biyografik eseri; Menemenlizade Mehmet Tahir'le ve Rezaizade Mahmut Ekrem'le başta olmak üzere dönemdeki sanatçılarla yürüttüğü tartışmalar; Muallim Naci ve Fazlı Necip'le yürüttüğü mektuplaşmalar gerçekçilik akımının Türk edebiyatında tanınması açısından önem taşır. Beşir Fuad, adı geçen metinlerde şiir ve fen; hayal ve hakikat; romantizm ve gerçekçilik; gerçekçilik akımının gelişimi; gerçekçilik akımının yöntemi ile ahlaksal ve eğitici yönü konularını değerlendirmiş; bu akımın felsefi ve bilimsel temellerini ele almıştır. Orhan Okay'a göre, Türkiye'de, bir felsefi akım olarak pozitivizmden ilk bahseden ve bir edebiyat akımı olarak gerçekçilik ve natüralizmin ilk temel bilgilerini aşlamaya çalışan kişi Beşir Fuad'dır (2008: 231).

Beşir Fuad'ın “Victor Hugo” başlıklı eserinin yayınlanma tarihi olan 1885 yılı, Türk edebiyatında realizmin tanınması açısından önemli bir tarihtir. Güzin Dino'ya göre Beşir Fuad'ın “N. Kemal'in Celâl mukkaddemesi ile aynı senelerde neşrettiği ‘Hugo’ isimli kitabında Hugo ile Zola arasında yaptığı mukayesede réalisme’i muayyen bir fikir sistemine ve bir metoda bağlı ve tarihi bir gelişmenin neticesi olarak anladığı görülür.” (1954: 43). Bu bağlamda gerçekçiliği bir düşünce sistemine ve yönetime bağlı olarak ele alan Beşir Fuad'ın, “Victor Hugo” başlıklı eserinden sonra bu akımın yöntemi üzerine düşünölmeye başlanmış; roman türünde gerçekçilik akımına dair ilk denemeler kaleme alınmıştır.

BEŞİR FUAT VE GERÇEKÇİLİK

Gerçekçiliğin Felsefi ve Bilimsel Temellerine Dair

Beşir Fuad, gerçekçiliği savunurken bu akımın bilimsel ve felsefi arka planını iyi bilir ve okurlarına tanıtır. Onun yazılarında pozitif bilimlere özellikle önem verdiği görülür. Beşir Fuad'ın pozitif bilimlere verdiği önemi gösteren bir örnek “Victor Hugo” adlı biyografisinde bulunur. Beşir Fuad bu eserde Hugo'nun eğitim hayatından bahsederken onun eğitim hayatı sırasında matematik bilimine yeterince önem vermediğini dile getirir ve Hugo'nun bu nedenle hayali öğelerle ilgilendiğini söyler. Öte yandan Beşir Fuad'a göre, Hugo sırası geldiğinde matematiğe karşı tamamen alakasız değildir, yeri geldiğinde matematikten bahsetmekten çekinmemiştir. Bununla birlikte şairlerin çoğunluğu pozitif bilimleri

öğrenmediklerinden, şiir yazmak için bu bilimlerin öğrenilmesine gerek yoktur gibi bir fikre kapılmaktadırlar. Oysa Ona göre, şiir de diğer türler gibi bilim temelli olmalı ve gerçeklere yaslanmalıdır (Beşir Fuad 1999g: 49-50). Bilge Ercilasun, Beşir Fuad'ın bu düşüncesine dair şöyle söyler:

“Beşir Fuad edebî türleri de ‘hakikat ölçüsüne göre ele alır. Roman gerçek hayatın tarihi olduğu gibi şiir de gerçeklerden bahsetmelidir. Hikâye ve romanda hayaller, şiirde hayaller, teşbihler ve edebî sanatlar, mübalağalı ve gerçeğe aykırı olmamalıdır. O kadar ki teşbihleri tabii olan ve hakikate dayanan şiirler, hangi dile tercüme edilirse edilsin hiçbir zaman değerlerini kaybetmezler. Beşir Fuad, şiirde ve romanda rasyonel ve müşahadeye dayanan bir gerçek arar ve edebiyata matematiği sokmayı teklif eder.” (2004: 53)

Bu bağlamda Beşir Fuad'ın bilimi önemseyen tavrının şiir karşısında da sürdüğünü söylemek mümkündür. O şairlerle bilim insanları ve pozitif bilimlerle şiir arasında karşılaştırmalar yapar. Bu karşılaştırmalara “Victor Hugo” biyografisinde Arşimed ile Homeros'u karşılaştırdığı bölümü örnek vermek mümkündür:

“Meselâ Homeros ile Arşimed'i ele alalım. Homeros bu âna kadar dünyaya gelmiş olan şairlerin en büyüklerinden ma'dûddur. Ancak bunun büyüklüğü bulunmuş olduğu hal, mevki ve zamana nazaran ortaya koymuş olduğu eserlerin fart-ı zekâsına delâlet eylediğinden istidlâl olunuyor, yoksa bugün bir şair Odyssea ile İlyada'ya bi-hakkın nazîre olacak derecede bir eser neşrederse olsa mazhar-ı takdir olmak şurada dursun mübâlâgatından dolayı tahtie olunur.

Halbuki Arşimed'in keşfettiği kanunlardan âlem-i insaniyet öteden beri müstefid olduğu gibi bundan böyle dahi istifâde eyleyecektir. Uskur vapurlarını bu dâhinin icad-gerdesi olan burgu sayesinde hareket ettirmeye muvaffak oluyoruz.” (Beşir Fuad 1999g: 97)

Benzer bir karşılaştırma Menemenlizade Mehmet Tahir'in “Victor Hugo” adlı biyografiyi değerlendirdiği aynı adlı makalesine Beşir Fuad'ın cevap olarak kaleme aldığı “Gayret'in 3, 4, 5, 6, Numrolu Nüshalarında Münderic ‘Victor Hugo’ Ünvanlı Makale-i İntikadiyeye Mukabele” başlıklı 1886 tarihli makalesinde de görürüz:

“ ‘Bir kısım şuarâ vardır ki gerek kudret ve gerek hizmet cihetleriyle Claude Bernard'lara, filânlara nisbet kabul etmez, çünkü bahsettiğim ulema âlem-i maddiye, dediğim şuarâ âlem-i efkâra hükmeder, maddiyât ise efkâr-ı beşeriyenin mağlub-ı iktidândır’ buyuruyorsunuz. Vâkiâ birtakım şairler vardır ki şiiri âlet ittihâz ederek cemiyet-i beşeriyeye büyük büyük hizmetler ederler, bu sûretle diğer şairlerden daha âli bir mertebeyi ihrâz ederler. Victor Hugo da işte o hâdim-i insaniyet olan şairlerdendir; ancak yine Claude Bernard'lara tefevvuk edemez, çünkü düşünelim, bu şairler âlem-i insaniyete ne yolda hizmet ediyorlar? Kendi fikr-i mahsuslarını işâa ile mi, yoksa nimet-i fenden mütene'im olan hükemâ ve ulemâdan iktibas eyledikleri envârı neşr ile mi?

Fen bi-zâtîhi münîr olduğu üzere güneşe, şiirin envârı muktebes bulunduğu cihetle kamere teşbih olunabilir.

Güneş olmayan yerde kamerin ziyâ-yı muktebesinden istifâde mümkün olabilir. Her şair fikrindeki hatâları fen sayesinde tashih edebilir, fakat hiçbir mütefennin tasavvur edemiyorum ki şiire müracaatla ıslâh-ı fikr edebilsin!” (Beşir Fuad 1999ç: 187-188)

Beşir Fuad'ın bu açıklamalarından da anlaşıldığı üzere o, şiiri tümüyle yok saymaz ancak bununla birlikte bilimin üstünlüğü ilkesinden asla vazgeçmez. Onun yazılarında yukarıda yer alan karşılaştırmasına benzer birçok bölüm bulunur. Örneğin Alî imzasıyla 1886 yılında kaleme alınan “Dezgir Kim Oluyor?” başlıklı yazıyla başlayan tartışmada cevap olarak kaleme aldığı yazılardan, Muallim Naci'ye gönderdiği “Âlî Meğer lâ-Yefhemundan

imiş!” başlıklı ve 1886 tarihli olanında da benzer bir karşılaştırma vardır. Beşir Fuad, bu yazısında yer alan karşılaştırmasında, bilimi şiirden daha üstün görür ve şiirin bilime ihtiyacı duyduğunu belirtir (1999a: 298).

Beşir Fuad’ın bu tavrını örnekleyen bir değerlendirmesi de Zülfikar imzasıyla yazılan bir yazıya cevaben ve Muallim Naci’ye göndermiş olduğu 1887 tarihli “Aynen Varaka” başlıklı yazısında yer alır. Ona göre bilimsel bir makale kaleme almak şiir yazmaktan daha zordur (Beşir Fuad 1999c: 340).

Beşir Fuad’ın şiirin karşısında bilimin üstünlüğüne dair üzerinde durduğu bir nokta da düşünce üretiminin asıl kaynağının bilim olduğu yönündeki görüşüdür. Bu bağlamda Beşir Fuad “Mektûbât”ta, düşünce üretimi için gerekli olan malzemeyi bilimin meydana getirdiğini söyler (1999e: 472).

Tüm bunlarla birlikte, Beşir Fuad’ın tümüyle şiirin karşısında olmadığını, ancak kendi düşünsel ve bilimsel temellerine uygun bir biçimde bilimi şiire göre daha fazla önemseydiğini söylemek yerinde olur. Bu duruma Beşir Fuad’ın kendisi de değinir ve Muallim Naci ile olan mektuplaşmalarını içeren 1887 tarihli “İntikad” adlı eserde şöyle söyler: “*Bendeniz esasen şiir aleyhinde değilim; şiirin mübâlâgata, evhâma, hayalâta hasrolunması aleyhindeyim.*” (1999d: 356)

Onun şiirin tümüyle karşısında olmadığını gösteren bir örnek de, fenni şiir kavramını tartışması ve bu şiirin nasıl bir şiir olduğunu açıklamış olmasıdır. O, 1886 yılında yazdığı “Yetmiş Bin Beyitli Bir Hicviye” adlı yazısında fenni şiir kavramını şöyle açıklar:

“*Fennî şiir söylemek demek, bahsolunacak şeye âit malûmat-ı fenniye ve ciddiye hâiz olup o bâbda der-miyân olunacak fikirlerin mânidar ve muvâfık-ı hakikat olmasına itina eylemektir.*” (Beşir Fuad 1999g: 248)

Görüldüğü üzere Beşir Fuad’ın bilimin üstünlüğü ilkesini benimsemiş olması onun şiire bakışında da etkilidir. Beşir Fuad şiire tümüyle karşı değildir ancak şiir sanatının bilimsel bir temele sahip olması gerektiğini düşünür.

Beşir Fuad, kaleme aldığı yazılarında gerçekçilik akımının temelinde yer alan felsefeye, bilimsel gelişmelere ve düşünürlere dair bilgiler de verir. Örneğin “Victor Hugo” adlı eserde Victor Hugo’nun sahip olduğu felsefeyi anlatırken pozitivistliğe değinir; bu felsefeyi ve Auguste Comte’u okuyucusuna şöyle tanıtır:

“*Felsefe öteden beri hikmet-i ruhâniyeye (Spritualisme), hikmet-i işrâkiyeye (Panthéisme), tarîk-i maddiyûn (Matérialisme) nâmılarıyla başlıca üç kısımdan ibaret iken muahharen Auguste Comte, hakikati sâbit olan şeyleri kabul ile mertebeye-i sübûta varmayan ahoâl hakkında bir hükm-i kat’î vermekten tevakkî ve mücânebet eylemek mesleğinden ibaret olan, tarîk-i müsbetiyûnu (Positivisme) vaz’ ve te’sîs eylemiştir. Gerçi bu meslek birçok mebâhiste tarîk-i maddiyûn ile müttefik ise de bazı nikatta bunların beyninde ihtilâf mevcuttur. Binâberin Auguste Comte’un mesleği tarîk-i maddiyûna derc ve ilhâk olunmayıp ayrı bir tarîk olmak üzere telâkki olunduğundan, şu halde tarîk-i hikmet dörde münkasım oluyor.*” (Beşir Fuad 1999g: 114)

Beşir Fuad aynı eserde ayrıca Claude Bernard’ın kuramına atıf yapar ve Bernard’a göre deney ve gözlemin ne olduğunu anlatır:

“*Claude Bernard diyor ki ‘Âsâr ve hadisâtı, tebdîl ve tagyîr etmeksizin, yani tabiat bunları ne yolda arz ediyor ise ol vechle tedkik için vesâit-i teftişiyeye-i basite veya mürekkebeye bunlara tatbik edene ‘müşahid’ ve herhangi bir maksatla âsâr ve hadisât-ı tabiiyeyi tagyîr ve tebdîl etmek, yani tabiatın bize arz etmediği ahoâl ve suverde bunları zuhûr ettirmek için vesâit-i teftişiyeye-i basite veya mürekkebeye isti’âl edene ‘mücerrib’ nâmı verilir.’*

(...)

Şu halde müşâhede 'gösterir' tecrübe ise 'âgâh eder' demek lâzım geliyor." (1999g: 122-123)

Emile Zola'nın Claude Bernard'ın kuramını romana uyguladığını ve "deneysel roman" kavramını ortaya koyduğunu düşündüğümüzde, Beşir Fuad'ın bu değerlendirmelerinin önemi ortaya çıkar. Bu bağlamda onun, gerçekçiliğin temelinde yer alan bilimsel ve felsefi etmenlerle yakından ilgilendiğini; kendi gerçekçi tavrını akımın temelinde yer alan kuramsal eserlerden beslenerek kurduğunu söylemek mümkündür.

Beşir Fuad'ın gerçekçiliğin felsefi ve bilimsel temellerine dair düşüncelerinde dikkati çeken bir durum da onun bilimsel bakış açısını önemsemesi ve bu bakış açısının edebiyatta da geçerli olması gerektiğini savunmasıdır. Onun bilimi ve bilimsel, nesnel bilgiyi önemseydiğini gösteren yazılarından biri, Recaiâde Mahmut Ekrem'in "Gözyaşları'na Takrîz" başlıklı 1887 tarihli yazısına karşılık, aynı yıl yazdığı "Ağla Hey Gözlerim Ağla" adlı yazısında görülür. Beşir Fuad burada gözyaşından bahsetmek için fizyoloji bilmek gerektiğini söyler. Onun burada kastettiği edebî metinleri kurarken de bilimsel bakış açısından, hatta bilimin kendisinden faydalanılması gerektiğidir (Beşir Fuad 1999b: 332). O ayrıca, bilimsel yöntemin edebiyata uyarlanması gerektiği görüşünü "Menemenlizâde Tahir Beyefendi'nin Gayret'in 29, 30, 31, 33 Numrolu Nüshalarındaki Makale-i Cevabiyeye Cevap" başlıklı, 1886 tarihli yazısında açıkça ortaya koymuştur. Beşir Fuad, adı geçen yazıda "Méthode objective" ve "Méthode subjective" adını verdiği nesnel ve öznel yöntemler üzerinde durmuş; öznel yöntemin tıp dilinde "hayali", nesnel yöntemin ise "hakiki" olarak nitelendirildiğini söylemiş; nesnel yöntemi üstün görmüş ve bilimsel ne kadar yenilik varsa hepsinin bu yöntem temelinde ortaya çıktığını dile getirmiş: "*Şimdi deniyor ki madem ki ulûm ve fûnûn bunca bedâyii vücûda getirmek istidâdını hâiz iken hayal ve tasavvur usûlüne tebaiyet olundukça hiçbir müfid netice istihsâl olunamayıp bilakis terk olunduktan sonra birçok muvaffakiyât-ı azîme hâsıl oldu, zâten fâidesizliği bi't tecrübe sâbit olan bir usûle tebaiyet etmekte edebiyat taannüd ve ısrar edeceğine, terakkiyât-ı hâzıra gibi hüsn-i hâline şâhid-i âdil-i olan usûle tebaiyet etmelidir*" diyerek bu yöntemin edebiyata da uyarlanması gerektiğine değinmiştir (1999f: 207-208).

Karşılaştırmalı Bir Bakışla Romantizm ve Gerçekçilik

Beşir Fuad'ın romantizm-gerçekçilik karşılaştırması hayal ile hakikat kavramlarının karşılaştırılmasıyla paralel ilerler. O romantizm karşısında gerçekçilikten yana bir tavır sergilerken hayal karşısında da hakikatten yana olur ve bu kavramları çeşitli bağlamlarda karşılaştırır. Murat Cankara'nın değindiği üzere, Beşir Fuad'ın "hayâliyyûn" eleştirisinin temelinde hayal vardır. Romantik edebiyatın özellikleri hayal bağlamında eleştirilir. "Hakikiyyûn" da övülen de hakikattir (Cankara 2004: 86).

Beşir Fuad "Victor Hugo" adlı eserinde hayal ve hakikat kavramlarını karşılaştırırken hayalin geçici, hakikatin ise kalıcı olduğunu söyler. Ayrıca hakikatlerin er ya da geç ortaya çıkacağını, doğruluğun mutlaka kabul göreceğini düşünür. Bu bağlamda, yine "Victor Hugo" adlı eserinde Galileo Galilei'yi örnek göstererek hakikatin er geç anlaşılacağını söyler. Ona göre Galileo Galilei, dünyanın döndüğünü söylediği için hor görülmüş, işkencelere maruz kalmış, af dilemeye mecbur edilmiş ancak iddiasındaki hakikat er geç ortaya çıkmıştır. Öte yandan ona göre hakikatlerdeki "*zevk, letâfet, ulviyet*" başka hiçbir yerde yoktur (Beşir Fuad 1999g: 71, 144-145).

Asıl zevki hakikatlerde bulan ve hakikatleri bu anlamda da hayallerden üstün tutan Beşir Fuad'ın estetik değerlerinde de hayal değil, hakikat temelli bir düşünüş tavrı vardır. Estetik değerlerinde hakikat temelli bir düşünceye sahip olan Beşir Fuad, edebî eserin değerini ölçerken de içerdiği hakikatleri dikkate alır. Beşir Fuad'ın bu bağlamda değerlendirilebilecek bir görüşü "Gayret'in 3, 4, 5, 6, Numrolu Nüshalarında Münderic

'Victor Hugo' Ünvanlı Makale-i İntikadiyeye Mukabele" adlı yazısında yer alır. Bu görüşünde Beşir Fuad, edebi eserlerin hakikatleri ne kadar içeriyorsa o kadar faydalı olacağını düşünür (1999ç: 179). Bununla birlikte ona göre hayal tümüyle gereksiz bir şey değildir. "Muhayyile" de tıpkı hakikatler gibi gereklidir ancak hakikatler hayale feda edilmemelidir (Beşir Fuad 1999g: 145).

Beşir Fuad'ın hayal ve hakikat kavramlarını şiir düzleminde de çokça tartıştığı görülür. Onun şiirdeki tavrı yine hakikatlerden yana bir tavidir. Muallim Naci ile olan mektuplaşmalarını içeren "İntikad" başlıklı eserde, asıl şiir nedir sorusuna "*Bendenizce asıl şiir cemiyet-i beşeriyenin tehzîb-i ahlâkına tenvîr-i efkârına hizmet eden manzumelerdir*" cevabını verir ve topluma bu bağlamda en iyi hizmet eden şiirlerin hakikatleri yayan ve halkı doğru yola sevk eden şiirler olduğunu söyler (Beşir Fuad 1999d: 357).

Onun şiirden beklediği hakikatten ayrılmamasıdır. Şiir hakikatlerden ayrılmadığı takdirde o şiiri herkes beğenecektir (Beşir Fuad 1999f: 209).

Beşir Fuad hayal-hakikat kavramları ve bu kavramların karşılaştırılması etrafında dile getirdiği görüşlerinin bir kısmında, Victor Hugo'nun eserlerine ve romantizm akımına - hayali barındırdığı ve hakikatlerle örtüşmediği için- eleştiriler yöneltir. Victor Hugo'nun eserlerindeki "hayal", "evham" ve "mübalağa" gibi ögelere değinir ve onu eleştirir. Örneğin onun Hugo'nun "Han d'Islande" romanı için ortaya koyduğu düşünceler şöyledir:

"Muharririn henüz tecrübesi noksan idi. Nefis bir eser husûle getirecek zaman daha gelmemişti. Maamâfih bu roman birtakım mübâlâgat ve evhâmî hâvî olmakla beraber muharririnin vüs'at-i karîhasını ciyâdet-i fikriyesini göstermekte idi." (Beşir Fuad 1999g: 58)

Beşir Fuad, Victor Hugo'nun bir diğer eseri "Les Orientales" için de benzer bir eleştiri dile getirir ve bu eserde onun "evhamât" ve "hayalât"a kapıldığını belirtir; "*(...) Bu eserin muhteviyâtında Hugo o derece evhâmat ve hayalâta kapılmıştır ki pek çok yerleri hezeyan mertebesine vâsıl olmuştur.*" Öte yandan, Victor Hugo'nun çocukluğunda zihnini dolduran batıl düşüncelerden bu eserde kurtulmaya başladığına, ömrünün sonuna kadar kendini büsbütün hayallerden kurtaramamış olsa bile bu kadarının hoş görülmesi gerektiğine de değinir (Beşir Fuad 1999g: 88).

Beşir Fuad Hugo'nun romanlarını değerlendirirken de hayal-hakikat kavramları etrafında düşünür ve onun eserlerine bu bağlamda eleştiri yöneltir:

"Victor Hugo'nun romanlarının muhtevî olduğu parçalar tedkik olunacak olur ise hakikate muvâfık ve tab'-ı beşeri bihakkın tasvîr eder pek çok yerlere tesadüf olunacağı gibi hayal-i muhâl olan yerleri de bulunur. Binâberin heyet-i umûmiyesi teftiş olunacak olur ise hakikat ile hayal-i muhâl imtizâc edemeyeceğinden, bunlar ihtimalât dairesinden çıkar ve Zola'nın bir romanın tertibinde lüzum gösterdiği kavâide tamamiyle riâyet olunarak te'lîf olunmuş hiçbir romanı bulunamaz." (1999g: 139)

Onun Victor Hugo'yu hayale kapıldığı için eleştirmesi şaşırtıcı değildir. Çünkü hayal, hakikate zarar verir; romantizm akımının temsilci olarak kabul edilen Victor Hugo ise hayal temelli anlatılar kurar ve hakikatin gözetilmesini mecbur görmez (Beşir Fuad 1999g: 139).

Beşir Fuad romantizmin hayalle kurduğu ilişki dolayısıyla romantik romanlar ile gerçekçi romanları da karşılaştırır. Gerçekçilik akımının yöntemiyle roman yazmanın romantik yöntemle roman yazmaya göre daha zor olduğu sonucuna varır:

"Bir hikâye-nüvis âlem-i hayalde kemâl-i serbestî ile hareket edebilir, sıkıntı çekmez Çünkü hayalin mizânı olmadığından şöyle tahayyül etmek lâzım gelirken böyle tevehhüm etmişsin denemez. Halbuki vak'a hakikat edilmek lâzım geldiği vakit herkes muharririn vaadini ifâya

muktedir olup olmadığını muvâzene ve muhakeme edebilir. Binâenaleyh realizm yolunda roman yazmak her halde romantik usûlünde hikâye tasvîrinden güç, daha ziyade vukuf ve iktidâra muhtaçtır.” (Beşir Fuad 1999c: 185)

Beşir Fuad, romantizm-gerçekçilik karşılaştırmasını ayrıca Victor Hugo-Emile Zola karşılaştırması ile iç içe geçmiş bir biçimde de yürütür. Bu karşılaştırmalarında romantik akımın temsilcisi olarak Victor Hugo’yu; gerçekçilik akımının temsilcisi olarak da Emile Zola’yı ele alır.

“Victor Hugo” başlıklı biyografi, Victor Hugo-Emile Zola karşılaştırmalarını, onların birbirlerine ve temsilcisi oldukları akımlara yönelmiş olduğu eleştiriler üzerinden anlayabilmek için temel bir kaynak niteliğindedir. Eser Victor Hugo üzerine ele alınmış biyografik bir eserdir ancak bununla birlikte on dört bölümlük bu eserde adı geçen karşılaştırmalar önemli bir yer tutar. Bu durum esere romantizm eleştirisi ve gerçekçilik akımı savunusunun kuramsal bir metni niteliğini kazandırır.

Beşir Fuad bu eserde romantiklerin gerçekçileri ve akımın öncüsü Zola’yı eleştirdiğine değinir ve klasiklerin romantiklere karşı gösterdiği tavrı, romantiklerin de klasiklere karşı gösterdiğini söyler. Klasiklerin romantiklere itiraz noktalarının ahlakı ve edebiyatı bozmak temelinde olduğunu belirten Beşir Fuad, Victor Hugo’nun gerçekçilere yönelttiği eleştirileri klasiklerin romantiklere yönelttiği eleştirilere benzetir.

Victor Hugo’ya göre, gerçekçilerin asil sınıfları değil alt sınıfları eserlerine taşıması ve toplumsal yaşamdaki sefaleti çıplak bir biçimde göstermesi yanlıştır. Kendisi de “sefillerin” dertlerini göstermekten çekinmemiştir, romanına bir kürek kaçını ve bir fahişeyi almıştır. Ancak eserini her zaman alt tabakadan olan bu insanları yükseltmek düşüncesiyle yazmıştır. Kendisi de düşmüş insanların dünyalarına girmiştir, ancak bu dünyalara kayıtsız bir biçimde girilmesine karşıdır. Yine Hugo’ya göre alt tabaka dilinin bütün esere hâkim olması yanlıştır (Beşir Fuad 1999g: 126, 128-129).

Beşir Fuad, Hugo’nun görüşlerine yer verdikten sonra, onu gerçekçiliğe yönelttiği itirazlar bağlamında eleştirir ve Zola’yı gözlemlediği gerçekliklere nesnel bir biçimde yaklaştığı ve somut gerçeklikleri metne de bu şekilde taşıdığı için savunur:

“Hugo Courbet fıkrasında ehemmiyetsiz birtakım müzeyyifâne sözler söyledikten sonra L’Assommoir nâm romana nakl-i kelam ederek hüsn-i niyetle yazıldığını itiraf ile yine eseri beğenmiyor; buna da sebep olarak avâm takımının ducâr olduğu zillet ve sefâleti teşhir eylemesi bu sınıfın düşmanı olan sunûf-ı sâriye âlet olacağını gösteriyor. Eğer Zola daima fukaraların zillet ve sefâletini tasvîr etmiş, sunûf-ı sâireyi alkışlamış olsaydı belki böyle bir itiraza hedef olabilirdi; amele âlemini ne kadar hakikî bir sûrette tasvîr etmiş ise diğer âlemleri de o yolda tasvîr etmiş ve onların fena hallerini de meydana koymuştur. Zola’nın La Curée vesâire gibi romanlarını Hugo görmemiş mi? Zola insanların ahvâlini ne yolda müşâhede ediyor ise o yolda tasvîr etmiş, yalnız kötü cihetlerini meydana koymayıp iyiliklerini de yazmıştır.” (1999g: 120)

Beşir Fuad adı geçen eserinde Emile Zola’nın Hugo’ya getirdiği eleştirilere de yer verir. Eserin on ikinci bölümü Zola’nın Victor Hugo’nun tiyatro, şiir ve roman eserlerine getirdiği eleştirilere ayrılmış durumdadır. Bu eleştiriler içerisinde dikkati çeken bir nokta, Zola’nın romantik eserlerin yazımında itici bir güç olarak hayal ögesinin varlığına değinmesidir. Zola’ya göre romantikler roman yazacakları zaman ele alacakları konuyu hayal güçleri ile geliştirirler. Oysa gerçekçiler bir ortamı tasvir etmeyi düşündükleri zaman öncelikle betimleyeceği ortamla ilgili bilgi toplarlar. Bu yeterli olmazsa ele alacakları konu ile ilgili eserlere başvurur ve tasvir edecekleri ortamları bizzat katılarak gözlemlerler.

Gerçekçi romanlar gerçek bir dünya içerisinde gerçek karakterler yaratmak ve toplumsal hayatın bir bölümünü okuyuculara sunmaktan ibarettir (Beşir Fuad 1999g: 139-140).

Beşir Fuad'ın aktarımıyla Zola'nın bu görüşleri gerçekçilik akımının yönteminin Türk edebiyatında tanınması açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda Beşir Fuad gerçekçilik akımını ve bu akımın yöntemini aktarırken birincil metinlerden yararlanmış ve okurlarını Emile Zola'nın kuramsal ve eleştirel düşünceleriyle tanıştırmıştır. Bu bir edebiyat akımının tanınması ve kimi yazarlar tarafından benimsenmesi açısından oldukça önemli bir durumdur.

Gerçekçiliğin Ahlaksal ve Eğitici Yönü

Beşir Fuad, Türk edebiyatında gerçekçiliğin bir akım olarak tanınmasında önemli bir yere sahip olan kuramsal yazı ve tartışmalarında bu akımın ahlaksal ve eğitici yönlerine de çok sık olmasa da değinir. Gerçekçiliği savunurken bu akımın ahlaksal yönden ve eğiticilik açısından romantizme göre daha üstün olduğunu düşünür

Örneğin, Menemenlizade Mehmed Tahir'e cevap olarak kaleme aldığı "Gayret'in 3, 4, 5, 6, Numrolu Nüshalarında Münderic 'Victor Hugo' Ünvanlı Makale-i İntikadiyeye Mukabele" adlı yazısında Victor Hugo ile Emile Zola'yı karşılaştırırken, Hugo'nun karakterlerinde söz konusu olan hayali öğelerin onun eserlerini okuyan tecrübesiz gençler ve belki çocukların üzerinde olumsuz etkiler bırakacağını söyler. Ona göre Hugo, bir fahişe ile bir caniyi eserine alırken bu karakterleri gerçeğe uygun bir biçimde çizmeyiip olduklarından daha yüksek değerlere sahip olarak göstermeye çalışmış bu nedenle bu karakterleri bambaşka kalıplara sokmuştur. Bu durumda hayali öğelerle çizilmiş bu karakterlere dair uyanacak merhamet duygusu hakikatlerle örtüşmeyeceği için olumsuz etkiler bırakabilecektir (Beşir Fuad 1999ç: 182-183).

Romantizm ve gerçekçiliği edebiyatın işlevi ve eserlerin okur üzerinde bırakacağı etkiler açısından karşılaştırdığı bir başka değerlendirmesinde de benzer bir durumu dile getiren Beşir Fuad, Menemenlizade Mehmet Tahir'e cevap olarak şöyle söyler:

"Bir insan zanneder misiniz ki Zola'nın kitaplarını okur da hakkıyla istifâde eder? Bilakis sathî nazarâtın yaptığı gibi âlem-i fuşşun güzel güzel tasvîrlerini görerek, okuyarak ona kendinde bir meclûbiyet hisseder' buyruluyor. Halbuki Zola'nın romanlarının mütâlaasından böyle bir meclûbiyet hâsil olmaz, olsa olsa nefret hâsil olur. Romantik fikirlerle perverde olan bir adam faraza öyle bir âleme düşse gafil olur, başı bin belâyâ uğrar. Halbuki Zola'nın âsârını okuyanlar vâkîfâne hareket ederler. Şehvet-engîz tasvîratı yine romantiklerde bulabilirsiniz" (1999f: 230-231)

Beşir Fuad, Namık Kemal'in Ebuuzziya Tefvik'e yazdığı mektuba karşılık 1887 yılında yazdığı "Yine Şiir ve Hakikat Meselesi" başlıklı yazısında da aynı tutumu sürdürür. Namık Kemal, bu mektubunda milletin düşünce ve ahlakını gösterecek edebi eserlerin meydana getirilmesi gerektiğini belirtmiştir (Namık Kemal, 1999: 311).¹ Beşir Fuad onun bu düşüncesine katılır ancak bu bağlamdaki eserlerin gerçekçi eserler olacağına vurgu yaparak şöyle söyler:

"Bir de efkâr ve ahlâk-ı milliyeyi gösterecek yolda âsâr-ı edebiyenin meydana gelmesi lüzumunu beyan ediyorsunuz; pekâlâ! İşte böyle bir eser vücuda getirmek için bir edîb efkâr ve ahlâk-ı milliyeyi tedkik edip netice-i tedkikatını bi-hakkın tasvîr etmek iktizâ eder ki realizm kavâidinden

¹ Adı geçen mektubunda milletin düşünce ve ahlakını gösterecek edebi eserlerin meydana getirilmesi konusuna değinen Namık Kemal, "mektuplarında genel olarak; yeni Türk edebiyatının içeriğinden bahseder. Ona göre yeni edebiyatı; mana ve fikir birliğine sahip olmalı ve kendi diline, dinine ve milletine hizmet ederek halkı terbiye etmelidir." (Şahin 2008: 712)

başlıca biri de budur. Halbuki vücuda getirilecek eser indiyât ile mâlî veya netice-i tedkikat evhâm ve hayalât ile mütegayyir bulunur ise efkâr ve ahlâk-ı milliyenin mir'ât-ı sahîhi olamaz.” (Beşir Fuad 1999h: 317)

Beşir Fuad'ın gerçekçi eserleri ahlaksal açıdan da savunuyor olmasının temelinde gerçeğin olduğu gibi aktarılmasının toplumsal bir yarar sağlayacağı kabulü vardır. Onun Fazlı Necib'e yazdığı mektuplarının birinde bu durumu örnekleyen bir görüşü yer alır. Beşir Fuad bu mektupta sefaleti gerçeğe uygun bir biçimde betimlemenin sağlayacağı yararı Fazlı Necib'e şöyle anlatır;

“Zarûret ve sefâleti üryan ve müthiş bir sûrette (yani hakikatte olduğu gibi) göstermekten hâsil olacak fâide ise bu zarûret ve sefâleti hangi sebepler tevîd eylediğini düşüncecek olur isek meydana çıkar.

Malûm-ı âlileri olduğu üzere bir hastalığa karşı en müessir en mühim tedbir o hastalığın husûlüne meydan vermemektir. Bunun için de o emrâzi tevîd eden esbâbî lâıyıkıyla bilip ondan tevakkî ve ictinâb etmek lâzım gelir. Bu sebebe mebnûdir ki hıfzû's-sihha kitaplarında kavâidi sıhhiyeye adem-i riâyetten tevellüd edecek netâıyic-i vahîme tamamîyle tafsîl ve tefsîr olunur; insan ise ihtiyârî olarak fenalığını istemeyeceğinden bir hareketin neticesi ne derecede müthiş olduğunu anlar ise o nisbette o harekette bulunmaktan çekinir. İşte Assommoir'ı okuyan ameleler de tembellik ve işrete inhimâkın tevîd edeceği netayicin vahâmetini ne derecede anlarlar ise tabîi o nisbette o gibi ahvâlden tevakkî eylemeye mecbur olurlar.” (1999d: 431)

Beşir Fuad için gerçekçi metinlerin okuyucular üzerinde ahlaksal açıdan bırakacağı etki, romantik metinlerin bırakacağı etkiye göre daha üstündür. Bu durumda Beşir Fuad'ın edebiyatın okur üzerindeki etkisi ve ahlaksal yönü tartışmalarında dönemindeki yazarlarla ortaklaştığı bir durum ortaya çıkar. O, Tanzimat dönemi aydın ve yazarlarının edebiyatın eğitici ve ahlaksal yönünü önemseyen tavırlarıyla benzeşen bir tavırla edebiyat metinlerinin eğitici ve ahlaksal yönlerini tartışmaya açmış ve gerçekçi metinlerin ahlaksal açıdan önemine ve üstünlüğüne dikkati çekmiştir. İnci Enginün'e göre, “Beşir Fuad bu konuda yazdıklarıyla edebiyatın etkisinin farkında olduğunu ve bundan fen alanında yararlanmak istediğini açıkça göstermektedir. Edebiyatı müstakil bir sanat olarak görmektense ona, toplumu eğitecek bir görev yüklemek Tanzimat yazarlarının ortak taavidir.” (2007: 794).

Gerçekçiliğin Tanımı ve Tarihsel Gelişimi

Beşir Fuad gerçekçilik akımının Türk romanında tanınmasına ve bu akımın kimi roman örneklerinde uygulanmasına yol açan yazılarında bu akımın tanımını ve tarihsel olarak nasıl geliştiğini de ele alır.

Beşir Fuad'ın gerçekçilik akımına dair tanımını “Victor Hugo” adlı eserinde bulmak mümkündür. Burada gerçekçilik akımını kısaca, “meslek-i hakikiyûn Emile Zola'nın iltizâm eylediği tarîktir ki edebiyatı fenne tatbik etmekten ibarettir” (Beşir Fuad 1999g: 64), diye tanımlayan Beşir Fuad bu akımı Zola'nın kuramıyla eş tutarak okuyucusuna şöyle tanıtır:

“Zola'nın nazariyesi şudur: ‘Hayattan başka elimizde bir nümûne yoktur, çünkü havâsımızın haricinde bir şeyi idrak edemeyiz. Binaberin hayatı tagyîr etmek seho ve hatâyâ mahal bırakmak olacağımdan bu yolda vücuda getirilen eser fena olur.’” (1999g: 121)

Öte yandan Beşir Fuad çeşitli eserlerinde, gerçekçilik akımının nasıl geliştiğine ve tarihine dair bilgiler de verir. Bu bilgilerde onun ilerlemeci ve yenilikten yana bakışı belirgin bir biçimde görülür. Ona göre tarih nasıl iyiye doğru ilerliyorsa, edebiyat ve edebi metinler de o doğrultuda iyiye doğru ilerlemektedir. Ona göre ilerlemenin edebiyatta bugün geldiği

safha ise gerçekçiliktir. Bu konuya Orhan Okay da değinir ve Beşir Fuad'ın yeniliğe dair söylediklerinin gerçekçiliği savunması için bir zemin hazırladığını söyler:

“Beşir Fuad'ın Hügo Mukaddime'sinde, yeniliğe muhalefet düşüncesi üzerinde durması, görünüşte Victor Hugo'nun gençliğinde takdir edilememesi, kıymetinin anlaşılammaması sebebiyledir. Gerçekte ise o bu tezi kitabının sonunda Zola hesabına kullanmak için ileri sürmektedir. Zira o anda yeni olan, yani toplumun muhalefetine uğrayan Victor Hugo değil, Emile Zola ve natüralizmdir.” (2008: 127)

Orhan Okay'ın da değinmiş olduğu üzere Beşir Fuad'ın ilerlemeci ve yeniliklerden yana olan bakışı “Victor Hugo” biyografisinin giriş bölümünde görülür. Beşir Fuad burada insanlığın genelde yeni olanın karşısında yer aldığını anlatır (1999g: 37). Onun bu yenilikçi bakışı klasisizmle romantizmi ele aldığı düşüncelerinde de görülür ve klasiklerin yeni olana karşı çıkışı şöyle aktarılır:

“(…) on yedinci ve on sekizinci asırlardan sonra Fransa üdebâsı tedennî etmiş ve kendi mahsûl-i fikirleri olarak ortaya bir eser koyamadıklarından eski Yunaniler ile Romalıların âsârını taklit ile iktifâ eylemekte bulunmuşlar idi. ‘Klasik’ nâmı verilen bu muharrirler beyinde âsâr-ı kadîmeyi taklid etmek düstürü t-amez ittihaz olunduğundan bu bâbda muhalefete cür’et eden bir muharrir tarz-ı atîk mürevvicleri tarafından tabiatsız, hayâsız bir muharrir, âdeta zincir ile bağlanmaya şâyân bir mecnun olmak üzere telâkki olunurdu.

Victor Hugo'nun te'sis eylediği tarz-ı cedîde ‘romantizm’ ve bu mesleğe ittibâ eden muharrirlere ‘romantik’ namı verilir.” (Beşir Fuad 1999g: 61)

Bununla birlikte, romantizm akımı ile klasisizm akımının taraftarlarının çatışmasını anlatan Beşir Fuad, romantizmin klasisizme üstün gelişini aktarırken yenilikçi bir tavırla hareket eder ve tarihsel olarak yeninin kabulünün zor olduğunu ama eskiye er ya da geç üstün geldiğini düşünür. Bu düşüncesi bağlamında Victor Hugo'nun gerçekçileri eleştirmesine de değinir ve “Gariptir ki bu derecede muharririn istiklâliyetini talep eylediği halde sonraları daire-i hakikatten çıkmamayı kendilerine meslek addeden hakikiyûna karşı Hugo müsaadekarane davranmamıştır” der (Beşir Fuad 1999g: 64-65-66).

Tarihsel olarak yeninin eskiye er ya da geç üstün geldiğini düşünen Beşir Fuad için romantizm nasıl klasisizme üstün gelmişse gerçekçilik de romantizme üstün gelmiştir. Çünkü tarihsel olarak gelinen çağ bunu gerektirmektedir.

“Realizmin romantizme rüchânını kabul” etmek gerektiğini düşünen Beşir Fuad'a göre artık geçerli olan akım gerçekçiliktir (1999ç: 178). Edebiyattaki gelişmenin ulaştığı nokta bu akımdır. Menemenlizade Mehmet Tahir'e cevap olarak söylediği şu sözler Beşir Fuad'ın bu görüşünü ortaya koyar:

“Bugün hiçbir kimse yoktur ki terakkinin ehemmiyetini takdir ile o halde tevakkuf etmeyerek daima ileri gitmek esbâbını istihzâr eylemek lüzumunu teslim etmesin. Bu delâlet eder ki her şeyde olduğu gibi edebiyatta dahi halkımız taharri-i hakayıkla iştiğal ederek edebiyat-ı sahîhaya bir meyl-i umûmi görülecektir’ demek taht-ı itirafımızdadır ki fikirler daima terakki edecek ve edebiyatta bile hakikat taharrî olunacaktır.” (1999f: 234-235)

Öte yandan ona göre gerçekçiliğin tarihi on sekizinci yüzyılda başlamıştır. Onsekizinci yüzyıl ansiklopedistlerinden D’Alembert ya da Diderot gibi dâhiler gerçekçiliğe çığır açan isimlerdir. Beşir Fuad'ın bu görüşünün temelinde edebiyatın on sekizinci yüzyılda gerçekleşmiş olan bilimsel ve felsefî gelişmelerden etkilenmiş olması kabulü vardır. Yine Beşir Fuad'a göre Stendhal ve Balzac gibi sanatçılar da bir önceki yüzyılda kalem oynatan dâhilerin yolundan ilerlemişlerdir (1999g: 120-121).

Stendhal psikolojiye, Balzac ise fizyolojiye önem vermiş, bu nedenle gerçekçilik yolunda önemli eserler ortaya koymuşlardır. Ancak onların yazdığı dönemde romantizm hâlâ etkilidir. Gerçekçilik akımının asıl temsilcisi ise, kendi kuramının karşıtlarının eksik ve hatalarını ortaya çıkardığı ve yetkin edebi örnekler ortaya koyduğu için Emile Zola'dır:

“Esası daire-i hakikati tecavüz etmemek ve mübalagat ve tagyîrattan tevakkî ve ictinâb eylemekten ibaret olan bu silkin kavâid ve mevzuunu şerh ve tefsîr ve muârizlarının hata ve efkârlarındaki sakameti tenkidât-ı şedîdesiyle meydana koyan Emile Zola gerçi bâlâda zikrelediğimiz muharrirlerden sonra gelmiş ve topu beş on seneden beri âlem-i matbuata dâhil olmuş ise de mesleğinin tervîci yolunda herkesten çok ziyade uğraştığı; gerek mücâhede-i kalemiyesi ve gerek vücuda getirdiği âsârda ibrâz eylediği itidâr-ı edebisi sayesinde meslek-i hakikiyûnu tanıttırmaya muvaffak olduğu cihetle meslek-i mezkûrun bânisi sayılabilir.” (Beşir Fuad 1999g: 121)

Gerçekçiliğin Yöntemi ve Gerçekçi Roman

Beşir Fuad “eserlerinde gerçekçiliğin yöntemini ele alıp tartışır ve gerçekçi romanlarla ilgili bilgiler verir. Beşir Fuad bu değerlendirmelerinde gerçekçilik ve natüralizmi iç içe geçmiş bir yöntem olarak ele alır, iki akımı birbirinden ayırmadan sunduğu yöntemi kimi zaman “hakikiyün” kimi zaman da “realizm” olarak adlandırır. “Hakikiyün” ya da “realizm” olarak adlandırmış olduğu bu edebiyat akımının kuramının temelini Emile Zola’da bulur. Zola’nın ve dolayısıyla kendisinin edebiyat görüşünü şöyle açıklar:

“Victor Hugo”da, “Bir şey ki tamamiyle hakikate muvâfık değildir, aslı mütegayyirdir, yani galat-ı tabiatten ma’dûddur. Şu neticeyi kabul eyledikten sonra hayalâta müstenid olan edebiyatın galatattan başka bir şey vücuda getirmedigine hükmetmek uzak bir şey değildir.

Binâberin, Zola’nın kavlince, yalnız hakikat âsâr-ı sînâiye husûle getirilebilir. Demek olur ki tahayyül etmemeli; bakmalı, tedkik etmeli ve gördüğünü bi-hakkın tavsîf ve tarif etmeli.

Şurasını da ilâve edelim ki tabâyi’ ve emzice muhtelif olduğundan her muharririn tarif ve tavsîf edeceği eşya kuvve-i aklîyesinin hilkatine nazaran bu ihtilâftan müteessir olur. Zola mesleğini ‘Tabiatı bir mizâc arasından görmekten ibarettir’ diyerek tarif eylemiştir.” (Beşir Fuad 1999g: 122)

Daha sonra gerçekçi romanın yönteminde önemli bir yere sahip olan gözlem ve deney kavramları üzerinde durur. O bu açıklaması doğrultusunda “bir muharririn vazifesi fotoğrafçılıktan ibaret gibi kalıyor ise de Zola yalnız müşâhede ile iktifâ etmeyip müşâhedatı tecrübe ile mecz ederek muharririn karihasına vâsi bir meydan bırakıyor” diyerek; “müşâhede” olarak adlandırdığı gözlemin üzerine “tecrübe” olarak adlandırdığı deney yöntemini katan romancının bir fotoğraf makinesinden ibaret kalmayacağını düşünür. Ona göre Emile Zola’ya gelinceye kadar yalnız gözleme başvurulmuş, kimi yazarlar gözlemlerini tasvir etmiş kimileri ise gözlemlerini hayalleriyle birleştirmiş; Zola ise gözlemin üzerine deneyi katmıştır (Beşir Fuad 1999g: 122).

Beşir Fuad bu açıklamaları doğrultusunda Zola’nın Claude Bernard’ın “Introduction à l’étude de la Médecine Expérimentale” başlıklı makalesini romana uyarladığını söyler. Bu fikrini ortaya koyarken romanı sosyolojinin bir kolu olarak kabul eder ve şöyle söyler:

“Bu usûlün -insanların ef’âl ve harekâtını esbâb-ı mûcibe-i tabisiyle şerh ve tefsîr ederek halka bir ders-i ibret vermekten ibaret olan ve âdeta hey’at-ı ictimâiye-i beşeriyenin tekevvün ve teşekkülünden bâhis sosyoloji (sociologie) fenninin bir şubesi denilebilen- romana da tevfik ve tatbiki mümkinâtan olduğunu, Zola meydana koyduğu âsâr ile isbat eyledi” (Beşir Fuad 1999g: 124)

Beşir Fuad ayrıca Zola'nın bu makaledeki "tabib" sözcüğünü "hikâye-nüvis" sözcüğüyle değiştirdiğini söyler. Bu doğrultuda Claude Bernard'ın adı geçen makalede ortaya koyduğu gözlem ve deney kavramlarını tanıtır. Gözlemci ve deneyci arasındaki farkı ortaya koyar:

"Claude Bernard diyor ki, 'Âsâr ve hadisâtı, tebdîl ve tagyîr etmeksizin, yani tabiat bunları bize ne yolda arz ediyor ise ol vechle tedkik için vesâit-i teftîşîye-i basite veya mürekkebeyi bunlara tatbik edene 'müşâhid' ve herhangi bir maksatla âsâr ve hadisât-ı tabiiyeyi tagyîr ve tebdîl etmek, yani tabiatın bize arz etmediği ahvâl ve suverde bunları zuhûr ettirmek için vesâit-i teftîşîye-i basite veya mürekkebeyi isti'mâl edene 'mücerrib' nâmı verilir.'

Binâberin ilm-i heyet müşâhedeye müsteniddir, çünkü râsûdın ecrâm-ı semâviye üzerine bir tesiri mümkün ve mutasavver değildir; halbuki kimya ulûm-ı mücerribedendir, çünkü kimyager mevâddı kalıb-ı âhire ifrâğ ve tab'ını ta'dîl eder.

Bir takım âsâr müşâhede olunduktan sonra bunları tevlid eden esbâbın ne olduğunu düşünmek tabî'dir. Şu halde fikre tebdür eden faraziyâtın hakikate muvâfık olup olmadığını tedkik için tecrübeye müracaat olunur.

Şu halde müşâhede 'gösterir' tecrübe ise 'âgâh eder' demek lâzım geliyor. Claude Bernard 'Mücerrib tabiatın müstantikidir' diyor." (Beşir Fuad 1999g: 122)

Beşir Fuad Bernard'ın ve Zola'nın kuramlarından yola çıkarak gerçekçi yazarların yalnızca çevresinde olan bitenleri gözlemlemekle yetinmediğini, gözlemlediklerinin nasıl meydana geldiğini kavrayabilmek için deney yoluna da başvurduğunu düşünür. Onun bu düşüncesi bir insanın davranışlarını gözlemlemek üzerine söylediklerinde görülmektedir:

"Ale'l-husus insanlar da yek-diğeri hakkında tecrübeye bulunmaktan fârif olmazlar. Kendi ef'âl ve harekâtımızı muhakeme ettiğimiz vakit elimizde bir delil vardır; çünkü düşündüğümüzde hissettiğimiz şeylere âgâhız. Halbuki bir şahs-ı âhirin ef'âl ve harekâtını muhakeme etmek istediğimiz vakit iş değişir. Vâkiâ biz o adamın ef'âl ve harekâtını görüyoruz ki bunların hissiyât ve irâdesinin alâmet-i zâhiriyesi olduğundan şüphemiz yoktur. Bundan fazla olarak ef'âl ile bunları tevlid eden sebep beyinde zarûrî bir taalluk ve münâsebet bulunduğunu da kabul ediyoruz. Ancak o sebep nedir? Biz onu nefsimizde vâki olduğu gibi hissetmiyoruz. Esbâbına vâkıf değiliz; binâberin gördüğümüz harekâta, işittiğimiz sözlere nazaran onu tefsîr ve farzetmeye mecburuz. Şu halde o adamın ef'âl ve harekâtını yek-diğeriyle mukayese ederek zannımızın sahih olup olmadığını tedkik ve teftîş etmek lüzumu bizce tahakkuk eder ki bu da tecrübe usûlüne mürcaattır." (Beşir Fuad 1999g: 123)

Bu söyledikleri sonucunda daha önce ifade ettiği yargıya yeniden ulaşır; gözlemle birleşen deney yöntemi yazarları birer fotoğrafçı olmaktan kurtarır:

"Tecrübe fikri ta'dîl fikrini tevlid eylediğinden hikâye-nüvisin vazifesi yalnız fotoğrafçılıktan ibaret kalmaz. Vâkiâ bir hikâyenin te'lifinde vukuat-ı sahiha ve muhakkaka esas ittihâz olunursa da vukuatın sûret-i cereyanını göstermek için âsâr ve hadisâtı husûle getirmek, idare etmek icâb eder. İlte muharririn vüs'at-ı karîhasına, iktidar ve maharetine ait olan cihetleri burasıdır." (Beşir Fuad 1999g: 123)

O ayrıca, "müşâhede" adını verdiği gözlemin nasıl yapılacağına dair bilgiler de verir. Ona göre romancı romanına seçtiği konu hakkında bilgi toplayacak, araştırmalar yapacak, çeşitli eserleri okuyacak böylece roman kendi kendine oluşacaktır:

"Hikâye-nüvisin evvel emirde en ziyâde itina ettiği şey tasvîrini murad eylediği âlem hakkında mümkün olduğu kadar malûmat toplamaktır. (...) Sonra keşfe çıkıp bu bâbda vukuf-ı tâmmesi

olanları söyletir; kelimât ve tabirâtı, hikâye ve fıkraları vesâireyi toplar. Bu kadarla bitmedi; bu âlem hakkında yazılmış olan âsâra müracaat eder, kendisine nâfi' olacak her ne bulur ise okur, (...). Bu âleme mahsus olan havayı teneffüs eder. İşte bu sûretle senedât ikmâl olunduktan sonra roman kendi kendine teessüs eder." (Beşir Fuad 1999g: 138)

Beşir Fuad'ın gerçekçi romanın yöntemine dair üzerinde durduğu bir konu da bu romanlarda hayalin ve hakikatin yerinin ne olduğudur. Muallim Naci'ye yazmış olduğu bir mektubunda *Emile Zola'nın romanları muhayyel olduğu halde bunlarda hakikate mugayir bir şey bulundurmamak iltizâm olunmuştur*" (1999d: 238) diyen Beşir Fuad, gerçekçi romanlarda yer alan hayalin hakikate aykırı olmaması gerektiğini düşünür. Ona göre, romanda asıl önemli olan hakikatlerdir (Beşir Fuad 1999f: 238).

Beşir Fuad'ın romanda hayalin ve hakikatin yerini tartışırken önem verdiği konulardan birisi romanın gerçeğe uygun bir anlatıma sahip olması gerektiğidir. Muallim Naci'ye yazdığı bir mektubunda bu konu üzerinde durur ve şöyle söyler:

"Benim asıl maksadım bir roman yazıldığı, bir âlem tasvîr olduğu vakit o romanı okuyan o âlemde yaşamış gibi olmalı; bir balık için su ne kadar lâzım ise tasvîr olunan eşhâsın yaşayabilmesi için şairin hayalhânesi o kadar elzem olmamalı; o eşhâsın nümûneleri âlemde görülebilmeli; aynı bunlar şair keyfine göre icad eylediği acîbeler olmayıp tabii olmalı. (...) Bir şair bir mevkiî ya da vak'ayı tasvîr eylediği vakit kari'leri o mevkiî mühâhede ediyor, o vak'ada hazır bulunuyor gibi olmalı (...)" (Beşir Fuad 1999d: 389)

Beşir Fuad'a göre tasvirler de hakikate uygun olmalı, okuyucu romanı okuduğu zaman kendini anlatılanların içinde gibi hissetmelidir. "*Herhangi âlemi tasvîr murad olunur ise onun hâline, efkârına, etvârına, meşrebine, lisanına tamamiyle muttali ve âğâh olmak icab eder*" diyen Beşir Fuad için okuyucuda gerçekçi algıyı oluşturan şey, yazarın tasvir edeceği âlem hakkında bilgi ve haber sahibi olmasıdır (1999e: 389).

Beşir Fuad'ın bir edebiyat akımı olarak gerçekçiliğin yöntemine dair tartıştığı bir başka konu, karakter çizimidir. O romanda karakter çiziminin, savunduğu edebiyat akımına uygun bir biçimde, gerçekçi bir biçimde yapılması gerektiğini düşünür ve bu konuda "*Menemenlizâde Tahir Beyefendi'nin Gayret'in 29, 30, 31, 33 Numrolu Nüshalarındaki Makale-i Cevabiyeye Cevap*" başlıklı yazısında şöyle söyler:

"Nümûne-i imtisâl olarak tasvîr olunan harikulâde 'tip'ler ya emsâli meşhûd olan şeylerdir veya muhayyeldir. Emsâli meşhûd olan harikalar dühât olacağı cihetle bunların ahvâli ne yolda tasvîr olunmak icab eder? Oldukları gibi mi, yoksa tagyîr ederek mi? Oldukları gibi tasvîr edecek olur isek realizm dairesinde kalırız; yok tagyîri tecvîz eder isek kudret-i fâtıranın özenip vücuda getirdiği bir eseri beğenmemek, ondan daha mükemmelini vücuda getirmeye hayalimizin muktedir olduğunu iddia etmek gibi bir garabet-i hod-bînâde bulunmuş oluruz. Muhayyel ise ya hakikatte mevcud olanları kopya ederiz; bu halde yine realist oluruz veya başka sûretle tasvîr ederiz, bu halde yine ma'hûd garabeti iltizâmdan kurtulamayız." (Beşir Fuad 1999f: 228)

Beşir Fuad'a göre gerçekçilik akımının yöntemine uygun olan, roman karakterlerini gerçekte oldukları gibi çizmek, tasvir etmektir. Bununla birlikte o, roman karakterlerindeki gerçekçiliği yaratmada "*istidad-ı fıtrî*" adını verdiği soya çekim ve "*terbiye*" ve "*içinde yaşanan âlem*" olarak adlandırdığı çevre konularına da önem verir. Fazlı Necib'e yazmış olduğu mektubunda gerçekçi yazarların bu iki konuya da dikkat ettiklerini söyler (Beşir Fuad 1999e: 501).

Onun gerçekçilik akımın yöntemine dair üzerinde durmuş olduğu bir diğer konu da romanlardaki dil kullanımudur. Beşir Fuad'a göre bir romanın gerçekçi olabilmesi için

"herhangi âlemi tasvîr murad olunur ise onun hâline, efkârına, etvârına, meşrebine, lisanına tamamıyla muttali ve âğâh olmak icab eder." (1999e: 415). Bu nedenle de romanda tasvir edilen toplumsal kesime uygun bir dil kullanılması gerekir. Zola'nın da bunu yaptığını ve gerçekçi romanda üslup açısından bir çığır açtığını düşünen Beşir Fuad bu konuda şöyle söyler: "Zola, yazdığı romanda üslûb-ı tahrîrce de bir çığır açtı. Romanların eşhâsı mensub oldukları sınıfa mahsus olan lisan ve tabirâtı kullandıkları gibi amele âlemini tasvîr eden Assommoir nâm eserini dahi baştan âhire kadar amele lisanıyla yazmıştır." (1999g: 125)

Bu bağlamda onun gerçekçi yazarların, özellikle Zola'nın, kullandığı dili savunduğunu söylemek yanlış olmaz. O, romanı gerçekçilik akımının ilkeleri doğrultusunda yöntemselleştirdiği için romanda kullanılan dilin de gerçekçiliğin oluşmasına katkıda bulunmasını ister. Bu nedenle de toplumun alt kesimlerinin kullandığı dilin ve argonun romanda yer alması gerektiğini düşünür. Bu doğrultuda "realistlerin âsârında lüzum üzerine isti'mal olunan tabirât-ı avâm-pesendâne bu eserlerin kadrini tenzîl ve tenkis edemez" der. Çünkü gerçekçiler "bu tabirleri bir lüzum-ı hakikî üzerine kullanıyorlar"dır (Beşir Fuad 1999e: 413). Bir başka deyişle, gerçekçiliğin yönteminden uzaklaşmamak için romandaki karakterlere uygun bir dil kullanmak gerekir. (Beşir Fuad 1999e: 428). Bu bağlamda romandaki gerçekçiliği sağlayan öğelerden biri de kullanılan dildir. Romancı romanında betimlediği kesime uygun bir dili kullandığında ele aldığı dünyayı gerçeğe uygun bir biçimde resmetmiş olacaktır.

SONUÇ

Beşir Fuad, gerçekçilik açısından Türk edebiyatında bir dönüm noktasıdır. Onun gerçekçilik akımına bakışı çok yönlü ve bütünlüklü bir bakıştır. O, gerçekçiliği savunup bu akımı Türk edebiyatında tanıtmaya çalışırken aynı zamanda adı geçen akımın hangi bilimsel ve felsefi temeller üzerinde yükselip geliştiğini bilir. Bu bağlamda eserlerinde pozitif bilimlere verdiği önemi gösteren açıklamalar yapar. Şairlerle bilim insanları; fen adını verdiği pozitif bilimlerle şiir arasında karşılaştırmalar yapar; fenni şiir kavramı üzerinde durur. Ayrıca gerçekçilik akımının temelinde yer alan felsefeye, bilimsel gelişmelere ve düşünürlere dair bilgiler verir. Bu bağlamda özellikle Aguste Comte'un ve Claude Bernard'ın kuramlarını tanıtır. Bilimsel bir bakış açısından yana olan tavrını ortaya koyar ve bu bakışın edebiyatta da geçerli olması gerektiğini savunur.

Öte yandan onun gerçekçiliğin bir edebiyat akımı olarak savunusu ile romantizm eleştirisini birbirinden ayırmak mümkün değildir. Çünkü o, bir yandan gerçekçiliği savunurken öte yandan romantizmi eleştirir ve bu eleştirilerine neden olan itiraz noktalarını yine gerçekçilik temelli bir tutumdan yola çıkarak oluşturur. Onun eserlerine iki akımın karşılaştırılması temelinde bakıldığında hayal kavramını romantizmle, hakikat kavramını gerçekçilikle eş tuttuğu; bu iki kavrama dair açıklamalar ve çeşitli bağlamlarda karşılaştırmalar yaptığı; hakikati hayalden üstün bulduğu görülür. Beşir Fuad ayrıca, Victor Hugo'nun eserlerine ve romantizm akımına hayali barındırdığı için itirazlar yöneltir; romantizmi ve gerçekçiliği hayal ve hakikat kavramları etrafında karşılaştırır. Ayrıca iki akımın karşılaştırılmasını bu akımın öncüsü olarak gördüğü Victor Hugo ve Emile Zola üzerinden yürütür. Victor Hugo ile Emile Zola'nın birbirlerine ve temsilcisi oldukları akımlara yöneltmiş olduğu eleştirileri aktarırken bu aktarımlar dolayısıyla kendi görüşlerine de yer verir.

Beşir Fuad gerçekçiliği savunurken bu akımın ahlaksal yönden ve eğiticilik açısından romantizme göre daha üstün olduğunu da düşünür. Eserlerinde Victor Hugo'nun karakterlerinin hayali öğeler barındırdığı için okuyucular üzerinde olumsuz; Zola'nın romanlarının ise hakikate uygun olduğu için olumlu etkiler bırakacağına; romantik eserlerdeki düşüncelerle terbiye görmüş kişilerin gerçek hayatta bu eserlerde yer alan

durumlarla karşılaştığında perişan olacağına değinir. Milleti düşünce ve ahlakını yansıtan asıl eserlerin gerçekçi metinler olduğunu söyler ve gerçeğin edebi metinlere olduğu gibi aktarılmasının toplumsal bir yarar sağlayacağını dile getirir.

Beşir Fuad gerçekçilik akımının Türk romanında tanınmasına ve bu akımın kimi roman örneklerinde uygulanmasına yol açan yazılarında bu akımın tanımını ve tarihsel olarak nasıl geliştiğini de ele alır. Onun eserlerine bu yönden bakıldığında, gerçekçiliği Emile Zola'nın kuramıyla eş tutarak tanımladığı, tarihin hep iyiye doğru ilerlediği görüşüne sahip olduğu görülür. Ona göre insanlar yeninin karşısında olmuş ancak yeniliğe karşı çıkamamışlardır. Örneğin klasikler romantizmin karşısında yer almış ancak o dönem için yeni olan bu akımın oluşmasına engel olamamışlardır. Benzer bir biçimde romantikler ve bu akımın temsilcisi olan Victor Hugo da gerçekçiliğin karşısında yer almış fakat gerçekçilik romantizme üstün gelmiştir. Öte yandan Beşir Fuad'ın eserlerinde gerçekçilik akımını başlattığı tarih on sekizinci yüzyıldır. Ona göre bu çağın düşünürleri bilimden ve hakikatlerden yana olan tavırlarıyla gerçekçiliğe yol açmış; Stendhal ve Balzac gibi isimler bu akımın ilerlemesi yolunda eserler ortaya koymuş; akımın asıl temsilcisi ise Zola olmuştur.

Beşir Fuad gerek "Victor Hugo" adlı eserinde gerekse diğer kuramsal yazı ve tartışmalarında bir edebiyat akımı olarak gerçekçiliğin yöntemini de ele alıp tartışır ve gerçekçi romanlarla ilgili bilgiler verir. Beşir Fuad'ın eserlerine bu doğrultuda bakıldığında gerçekçilik akımının temelini Emile Zola'da bulduğu; bu doğrultuda gözlem ve deney kavramlarını tartıştığı; bu tartışmayı Emile Zola ve Claude Bernard'a yapılan atıflarla yürüttüğü görülür. Beşir Fuad ayrıca gerçekçi romanın yönteminde hayalin ve hakikatin yerinin ne olduğunu tartışır; karakter çiziminin nasıl olması gerektiğine dair bilgiler verir. Karakter çiziminde çevre ve soya çekim kavramlarıyla ilgilenir. Romanın dili üzerinde durur.

Sonuç olarak, yapmış olduğu kuramsal çalışmalar ve yarattığı tartışmalar nedeniyle Beşir Fuad Türk edebiyatında gerçekçiliğin tanınmasında çok önemli bir isimdir. Onun "Victor Hugo" başlıklı biyografik eseri; başta Menemenlizade Mehmet Tahir ve Recazade Mahmut Ekrem ile olmak üzere yürüttüğü tartışmalar; Muallim Naci ve Fazlı Necip'le yürüttüğü mektuplaşmaları ve diğer kuramsal çalışmaları gerçekçilik-doğalcılık akımlarının Türk edebiyatında yönetsel bir bakışla gelişmesini sağlamıştır.

SUMMARY

The aim of this essay is to explore Beşir Fuad's approaches to literary realism. For his purpose, the articles and letters of Beşir Fuad and his biographical book named Victor Hugo are examined.

Beşir Fuad was one of the most important intellectuals and writers of the Turkish literature. His intellectual scheme is different from other intellectuals of 19th century Ottoman Empire.

He was an all-round person. He wrote scientific articles, was interested in language learning, made literary translations etc. He was a writer, journalist, literary critic and a soldier.

Most importantly, he is regarded as the first positivist and realist in Turkish literature. His works are important because these works are the initiator of realism-romantism debates in Turkish literature and he influenced numbers of writers with these works.

His critical biography on Victor Hugo is an important work for history of realism in Turkish literature. He criticized romantism and Hugo's works and defended realism of Emile Zola in this book. While he defended literary realism, he introduced scientific and philosophical background of this movement in Victor Hugo and his other works. He introduced the historical development and methods of realism. So he has made important contributions to the recognition of realism in Turkish literature.

KAYNAKÇA

- Beşir Fuad (1999a). "Âlî Meğır lâ-Yefhemundan imiş!". *Şiir ve Hakikat*, haz. Handan İnci. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 296-300.
- Beşir Fuad (1999b). "Ağla Hey Gözlerim Ağla". *Şiir ve Hakikat*, haz. Handan İnci. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 327-333.
- Beşir Fuad (1999c). "Aynen Varaka". *Şiir ve Hakikat*, haz. Handan İnci. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 308-309.
- Beşir Fuad (1999ç). "Gayret'in 3, 4, 5, 6, Numrolu Nüshalarında Münderic 'Victor Hugo' Ünvanlı Makale-i İntikadiyeye Mukabele". *Şiir ve Hakikat*, haz. Handan İnci. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 173-188.
- Beşir Fuad (1999d). "İntikad". *Şiir ve Hakikat*, haz. Handan İnci. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 347-403.
- Beşir Fuad (1999e). "Mektûbât". *Şiir ve Hakikat*, haz. Handan İnci. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 405-517.
- Beşir Fuad (1999f). "Menemenlizâde Tahir Beyefendi'nin Gayret'in 29, 30, 31, 33 Numrolu Nüshalarındaki Makale-i Cevabiyeye Cevap". *Şiir ve Hakikat*, haz. Handan İnci. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 206-240.
- Beşir Fuad (1999g). "Victor Hugo". *Şiir ve Hakikat*, haz. Handan İnci. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 33-156.
- Beşir Fuad (1999ğ). "Yetmiş Bin Beyitli Bir Hicviye". *Şiir ve Hakikat*, haz. Handan İnci. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 243-256.
- Beşir Fuad (1999h). "Yine Şiir ve Hakikat Meselesi". *Şiir ve Hakikat*, haz. Handan İnci. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 314-320.
- CANKARA, Murat (2004). *Ahmet Mithat Efendi ve Beşir Fuat'a Göre Gerçekçilik*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- DİNO, Güzin (1954). *Tanzimattan Sonra Edebiyatta Gerçekçiliğe Doğru (1. Kısım)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ENGİNÜN, İnci (2007). *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*. İstanbul: Dergâh Yay.
- ERCİLASUN, Bilge (2004). *Servet-i Fünûn'da Edebî Tenkit*. Ankara: Akçağ Yay.
- FİLDİŞ, Berna (2017). "Bir Osmanlı aydını Olarak Beşir Fuad". *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (1): 554-584.
- KÜÇÜKLER KUŞCU, Nuray (2013). *Tanzimat'tan Servet-i Fünun'a Türk Romanında Gerçekçilik Anlayışları*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Namık Kemal (1999). "Ebuzziya Tevfik Bey Biraderime". *Şiir ve Hakikat*, haz. Handan İnci. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 310-313.
- OKAY, Orhan (2008). *Beşir Fuad İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*. İstanbul: Dergâh Yay.
- ŞAHİN, Veysel (2008). "Namık Kemal'in Mektuplarında Dil ve Edebiyat Üzerine Tenkitler". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3 (4)*: 687- 715.